

TÜRK KÜLTÜRÜNÜN KAYNAKLARI VE GELİŞMESİ

OKTAY ASLANAPA*

Dünya yüzündeki milletlerin sanatları onların kültürlerinin bir ifadesidir. Bunun gibi Türklerin tarihleri boyunca meydana getirdikleri sanat eserleri de onların kültürlerinin bir ifadesidir. Dil, edebiyat, tarih, din, müzik, dünya görüşü, örf ve âdet gibi kültür unsurları arasında elle tutulur gözle görülür sanat eserlerinin özel bir yeri vardır. Onun için sanat tarihi aynı zamanda bir kültür tarihi, insanlığın sanat kültürlerinin bir tarihidir. Türk kültürü dünyanın sayılı, en büyük ve zengin kültürlerinden birisidir.

Milâttan önce birinci binden başlayan, günümüze kadar gittikçe zenginleşen ve kesintisiz olarak yaşayan kültürleriyle Türkler, dünyanın en eski ve en büyük milletleri arasında yerlerini almışlardır. Fakat bu gerçeğin anlaşılması, kabul edilmesi için uzun yıllar boyunca mücadele vermek gerekmiştir.

Onsekizinci yüzyılda Çin kaynakları incelenerek eski Türklerin tarihi, kültür ve sanatı üzerine ilk ışıklar saçılmıştır. Ondokuzuncu yüzyılda bu gelişme hızlandı, Avrupalı Türkologlar araştırmalarıyla Türkçülük akımını başlattılar. 1893'te Danimarkalı Thomsen, Orhun abidelerindeki Göktürk yazılarını çözünce bunların gelişmiş dili;yüksek edebî değeri, millî duygu ve şuûru dünyanın hayret ve hayranlığını çekti. Daha önce de Macar Vanbery bir derviş kılığında İstanbul'dan Çin'e kadar yalnız Türkçe konuşarak gidebilmiş ve dönüşünde: "Türkleri, Türklüğün önemini Asya'nın doğusuna gittikten sonra daha iyi anladım" demiştir. Bundan başka Radloff'un Almanca-Rusça karşılıklı büyük Türk lûgatı ve Leon Cahun'un Türklerin göz kamaştırıcı geçmişlerini ortaya çıkaran "Asya Tarihine Giriş" kitabı gibi heyecan verici araştırmalar, ancak yüzyılın dördüncü çeyreğinde Tanzimat edebiyatçıları ve tarihçileri ilgilendirmeye başlamıştır.

Osmanlı öncesi Türk dili ihmal edilmiş, eski Türk tarihi de unutulmuştu. Tarih kitapları Kayı aşiretinden ve Süleyman Şah'ın Caber olayından başlatılıyordu. Osmanlı devleti, Türk sıfatını ve milliyetçilik ülküsünü

* Prof. Dr., Sanat Tarihi Araştırmacısı, Atatürk Kültür Merkezi üyesi.

kullanmaktan çekiniyordu. Ankara’da Türkiye Büyük Millet Meclisi kuruluncaya kadar devletin resmî adı Osmanlı olarak kalmıştır.

“Lisan-ı Osmanî üç lisandan mürekkep bir lisan-ı lâtif olup”, diye başlayan Osmanlı sarfı (sarf-ı Osmanî) gramer yazılıyordu. Tanzimatçı Muallim Naci “Ben Türküm” diyebilen ilk şairlerdendir:

“Türk olan nimetşinas olmak gerek
Ben ki bir Türküm unutmam Câber’i

Tanzimatçı ve ateşli bir sâde taraftarı Sait Bey;

Arapça isteyen Urbân’a gitsin—Acemce isteyen İrân’a gitsin

Firengîler Frengistan’a gitsin—Biz ki Türküz, bize Türkî gerekir” diyor-
du.

Tanzimat devrinde ilim görüşü ile şuûrlu olarak Türkçülüğü savunanlar vardı. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra Ali Süavi, “Osmanlı lisanı diye birşey olmaz, dilimiz Türkçedir” diyerek dilin zenginliğini ispat için Ali Şîr Nevaî’nin Muhakemet-ül-Lugateyn’ini bizim Türkçeye çevirmiştir.

Nevaî (1441-1501) Çağatay Edebiyatının en büyük şahsiyeti olup bu eserinde Türk dilini Farsçaya karşı savunur. Türkçenin üstün ve ağır basan taraflarını belirterek bu kitapta bunları ifadeye ve ispata çalışıyordu. Yüz kadar Türkçe fiil sayarak bunların hiç birisi için Farsçada karşılık bulunmadığını söyler ve meselâ o devir Türkçesinde lezzetle kullanılan, süzer gibi, emer gibi, içmek, yudum yudum içmek gibi Türkçe fiillerin karşılıkları olmadığından Farsçanın bu kelimelerin lezzetinden mahrum bulunduğuna işaret eder. Türkçenin zengin bir fiil lisanı olarak Farsçadan üstün taraflarını meydana koyar.

Kendisi kitabını şu sözlerle tamamlıyor; “Türk ve Sart (Farsça) dillerinin keyfiyet ve hakikatlerini bu risalede toplayıp açıklayıp yazdım ve ona Muhakemet-ül-Lûgateyn adını koydum. Öyle sanıyorum ki Türk milletinin şairlerine büyük hak kazandırdım, kendi öz dillerinin nasıl bir dil olduğunu öğrendiler ve Acemce söyleyenlerin Türkçeyi küçümseyen sözlerinden kurtuldular.” Nevaî gerçek Türk üstünlüğünün ancak devlet dili olarak Türkçenin kullanıldığı ve edebiyatın Türk dili ile yapıldığı zaman mümkün olacağına inanıyordu. Onun Orta Asya Türkçesini çok ileri bir düzeye ulaştıran diline Nevaî dili denilir. Nevaî dili aynı zamanda Onbeşinci yüzyıl Orta Asya Türkçesi bakımından da çok zengin bir Türkçe kelime hazinesine sahiptir.

Bundan sonra Ahmet Vefik Paşa, Lehçe-i Osmanî sözlüğünde kökü Türkçe olan kelimeleri toplamış, bunların menşelerini göstermiş; ayrıca Şinasi'den sonra ilk defa yedi bin atasözünü, Atalar Sözü isimli eserinde alfabetik sıra ile yayınlamıştır.

Şipka kahramanı Süleyman Paşa, askerî okullar için yazdığı Tarih-i Âlem adlı ders kitabının 150 sayfalık bölümünü Tevâif-i Türk olarak Osmanlı öncesi Türk boylarına ayırmış, ayrıca Sarf-ı Türkî adıyla ilk Türk dil bilgisi kitabını yazmıştır.

Şemsaddin Sami Bey, 1901'de yayınladığı 2 ciltlik Kâmûs-ı Türkî isimli sözlüğünde Arapça, Farsça kelimelerle % 40 tutan Türkçe sözleri açıklamıştır. Kutadgu Bilig'i ve Orhun kitabelerini de ilk defa Türkiye Türkçesine çevirmiştir. Kutadgu Bilig kutluluk bilgisi devlet olma, devlet idaresi bilgisidir. Kut saâdet, devlet demektir. Yusuf Has Hacib eserini doğduğu şehir olan Balasagun=Kuz-Ordu'da yazmaya başlamış daha sonra Kâşgar'a giderek orada tamamlayıp Tavgaç Buğra Karahan'ın huzurunda okumuştur. Hakan, şairi çok takdir edip yanına almış ve kendisine Has Hacib ünvanını vermiştir. Elli yaşında iken 18 ayda yazdığı eserin tamamlanma tarihi 462 (1069-1070) dir. Yazıldıktan az sonra eser unutulmuş veya çok dar bir çevrede ondan faydalanılmıştır. Bundan sonra iki defa tarihin karanlığından gün ışığına çıkarılmış her iki defada esere eklenen ön sözler bunları yazanların fikir düzeylerini gösterdiği gibi bu çevrelerin eser hakkında görüşlerini de içine alır. Bunlarda Türk Kültür tarihi için faydalı bilgiler vardır. Yusuf Has Hacib kendi eserini kısa fakat veciz olarak şöyle tanıtır: "Kitap adını Kutadgu Bilig koydum; okuyana kutlu olsun ve ona yol göstereyim. Sözümü söyledim ve eserimi yazdım, elini uzatan iki dünyayı kut ile tutarsa o kutlu olmuş olur, bu sözüm doğrudur inan." Daha sonraki devirde kitap üçüncü defa meydana çıkarılmış olup elde bulunan Uygur alfabesiyle Herat ve Arap harfleriyle Mısır ve Fergana nüshaları bu üçüncü yazmadan alınmıştır. Fakat bu üçüncü yazmanın ne zaman ve nerede istinsah edildiği bilinmiyor. Böylece eldeki üç nüshanın, eserin Uygur alfabesiyle ilk yazıldığı tarihten çok sonraki devirlere ait olduğu şüphe götürmez. Kutadgu Bilig insana, her iki dünyada kutlu olmak için lâzım olan yolu göstermek maksadıyla yazılmıştır. İdeal bir hayat nizamını ifade eder. Türklerin İslâm olmalarından sonraki ilk edebî eseridir. Orta Asya Türklerinin İslâmlık devrinin başlangıcında siyaset ve kültür hayatının aynasını vermektedir. Yusuf Has Hacib Türk hükümdarlık ve irfan geleneklerinin esaslarını çizmek ve bunları islâmi bir kültür çerçevesine yerleştirmek şeklinde hükümdarına saray hayatının aynası,

idare etmek rehberi ve saltanatının başarısını nasıl sağlayacağı hususunda nasihat vermektedir.

1439'da Uygur harfleriyle Herat'da yazılmış bir nüshayı Hammer İstanbul'da bulmuş ve Viyana saray kütüphanesine hediye etmiştir.

Amedee Jaubert 1825'de Journal Asiatique'de yayınlanan makalesiyle eseri ilim âlemine tanıtmış bundan sonra Avrupalı âlimler üzerinde çalışmışlardır. Hermann Vambery'nin eserin bin beytini tercüme ve transkripsiyonu ile yayınlaması önemli bir olaydır. Fakat W.Radloff'un yayınları en önemlisidir. Bunun (1900-1910) Viyana nüshası 144 sayfalık bir önsöz şeklinde Türk Dil Kurumu tarafından tıpkı basım I olarak İstanbul'da 1942'de yayımlandı. Fakat en verimli ve esaslı çalışma Reşit Rahmeti Arat'ın Türkçe transkripsiyonu ve tercümesi olmuştur.

Kilisli Necip Asım Bey, Leon Cahun'den ve bazı Doğu kaynaklarından faydalanarak en geniş Türk tarihini yazmış, bundan başka 1918'de Ayasofya Kütüphanesinde Atabet-ül-Hakayık'ı keşfedip yayınlarak ilim âlemine tanıtmıştır.

Atabet-ül-Hakayık hakikatlerin eşiği adlı eser Onikinci yüzyıl Karahanlılar ülkesinde yetişen ikinci önemli yazar ve âlim Edip Ahmet tarafından yazılmıştır. Onun adı Türk illerinde yüzyıllarca unutulmamış bazı mısraları da ata sözleri arasına girmiştir. Eserin Uygur ve Arap harfleriyle eksik veya bütün çeşitli yazmaları vardır.

Her satırı hem Uygur hem Arap harfleriyle yazılı bir nüsha Ayasofya kitaplığında Necip Asım Bey tarafından bulunarak 1334 (1919) de İstanbul'da yayımlandı. Daha sonra yine Ayasofya kitaplığında Uygur harfleriyle diğer bir nüsha Kilisli Rıfat Bey tarafından bulundu. Arap harfleriyle üçüncü bir nüsha İstanbul Topkapı Sarayı Hazine kitaplığındadır. Üç yazma karşılaştırılarak tenkitli bir nüsha bugünkü Türkçeye tercümesiyle Reşit Rahmeti Arat tarafından hazırlanmıştır. (Türk Dil Kurumu yayını, İstanbul 1951).

Bundan bir yıl önce 1917'de Diyarbakırlı Ali Emirî Efendi tarafından Divan'ül Lûgat'it-Türk kitabının maceralı keşfi ve Kilisli Rıfat Bilge tarafından yayınlanıp tercüme edilmesi ile geniş bir ufuk açılmıştı. "Ezberinde yüzbin Türkçe beyit vardır" diye Ali Emirî Efendi, sahaflardan 30 altın liraya satın aldığı kitabın hikâyesini şöyle anlatır: "Dünyada eşi menendi görülmemiş bir Türk kâmûsu ve grameri olan kitabı aldım, eve geldim, yemeyi içmeyi unuttum. Birkaç saat mütalâa ile uğraşım. Arkadaşlar bu kitap değil, Türkistan ülkesidir. Türkistan değil bütün cihandır. Türklük,

Türk dili bu kitap sayesinde başka revnak kazanacak. Türk dilinde şimdiye kadar bunun gibi bir kitap yazılmamıştır. Bu kitaba hakiki kıymet verilmeğe lâzım gelse cihanın hazineleri yetmez.”

Bu gelişmeler olurken bizde hâlâ gerçeğe uymayan görüşler vardı. 1910'lu yıllarda Celâl Esat, genç bir yazar olarak İkdâm gazetesi için küçük makaleler hazırlıyordu. Kendi ifadesine göre bu makalelerden birine başlık olarak Türk sanatı adını koymuştu. Gazetenin tahrir heyeti “Böyle bir sanat olmaz” diye başlığı çizerek yerine İslâm sanatı yazılmasını kararlaştırmış ve yazı böylece yayınlanmıştı.

Ziya Gökalp'ın yardımı ile Fuad Köprülü ve birkaç arkadaşı tarafından 1915'de kurulması istenen Türkiyat Cemiyeti, o zamanın Vekiller Heyeti ve devrin sadrazamı Sait Halim Paşa tarafından kabul edilmemiş, Âsâr-ı İslâmiye ve Millîye Tedkik Encümeni olarak değiştirilmişti.

Diğer taraftan sanat konusunda da Strzygowski, İslâm sanatı içinde Türklerin getirdiği yeni cereyana ilk defa 1910'da Amida'da işaret ettikten sonra 1917'de “Altai-Iran” adlı eserinde Türklerin rolleri üzerinde etraflıca durmuş, Türkiyat Mecmuasında Türkçe yayınlanan makalesinde “İslâm sanatı Türk Şubesi, Arap ve Acem sanatlarından sonra üçüncü ve katî bir kök teşkil eder ki İslâm sanatının gövdesi bundan neşv ü nemâ bulmuştur” sonucuna varmıştır. Daha sonra onun asistanı ve yardımcısı olan Heinrich Glück'de (1889-1930 Viyana) asıl çalışma alanı olarak Türk sanatını seçmiştir. 1917'de Budapeşte ve İstanbul'da basılan 25 sayfalık küçük kitabı Batı âleminde Türk sanatı başlığı taşıyan ilk eser olup Türk sanatının bütünlüğü üzerine ilk defa dikkati çekmektedir. Aynı bir Selçuklu sanatı fikrini ilk defa ortaya atanda 1933'de Leipzig'de çıkan Die Kunst der Seldschuken in Kleinasien adlı eseriyle yine kendisi olmuştur.

1925'de Berlin'de çıkan Propyläen serisinin beşinci cildi İslâm sanatı içinde Türk ülkelerinin mimarî sanatını, Selçuklu ve Osmanlı devrinin titizlikle bir araya toplanmış en seçme eserlerini, planları ve resimleriyle ve yepyeni görüşlerle geniş çevrelere tanıtmıştır. Bu çalışmaların sonunda Türk milletinin tarihî ve edebiyatı başta olmak üzere, bütün kültür değerlerini öğrenmek, canlandırmak ve geliştirmek isteyen bir nesil yetişti.

I. Dünya Harbi sona ererken Osmanlı devleti, bu yeni neslin gözleri önünde tarih sahnesinden silindi. Türk gurur ve şuurunu her şeyin üstünde tutan bu neslin irşat ve işareti ile millî ve çağdaş bir devlet kurmak üzere milletçe İstiklâl Mücadelesi'ne girildi. Bizzat bu mücadelenin lideri ve savaştan sonra kurulan millî devletin ilk cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa da millî kültürün araştırılması, incelenmesi ve geliştiri-

rilmesi bakımından Türkoloji çalışmalarının önemine yürekten inanmış bir şahsiyettir. Çeşitli vesilelerle millî dil, edebiyat ve tarih hakkındaki düşüncelerini ifade etmekten geri durmayan Gazi Mustafa Kemal Paşa, cumhuriyet kurulduktan hemen sonra Türk kültür ve medeniyetinin bütün kollarında araştırma ve yayın yapacak ilmî ve devlete bağlı resmî bir kurumun eksikliğini duyar. Daha savaşın tahribatı, telâş ve heyecanı yüreklerden silinmeden, bu ihtiyacı karşılamak üzere 1924 yılında, devrin hükümetinin, Türk dili, Türk edebiyatı, Türk tarihi, Türk sanatı, Türk etnoğrafya ve coğrafyası alanlarında araştırmalar yapacak ve bu araştırmaların sonuçlarını ilim âlemine olduğu gibi milletimize de duyurmak üzere yayımlayacak bir enstitü kurulması için çalışmalara geçilmesini istedi. Böylece Türkoloji çalışmaları, o güne kadar görüldüğü haliyle, dernek faaliyeti olmaktan çıkıp yeni kurulan devletin millî politikası haline geldi.

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın emri üzerine, bu konuda çalışmalara başlayan devrin hükûmeti, İstanbul Dârülfünûn'u Edebiyat Fakültesi'ne bağlı ve Türkiyat Enstitüsü adı ile ilmî çalışmalar yapılacak bir enstitünün kurulmasına karar verdi. Enstitünün talimatnamesi hazırlandı ve bu konudaki kararname Gazi Mustafa Kemal'in imzasına sunuldu. 12 Teşrinisani 1340 (12 Kasım 1924) tarihli ve 1111 numaralı bu kararname Türkiyat Enstitüsü'nün kuruluşunu belgeleyen çok önemli bir vesikadır. Bundan sonra 1926'ya kadar belirli bir faaliyet olmadı, ancak bu tarihten sonra enstitü hususi bir bütçeye sahip olunca bunun verdiği imkanlarla ciddi ve programlı çalışmalara başlamış ilmî bir kadro kurarak yayınlara geçebilmiştir. 1925 yılında yayına başlayan Türkiyat Mecmuası Türkolojinin her dalında ilim âlemine esaslı bir kaynak olmuş ilk iki cildi eski harfli olarak ondokuz cilt yayınlanmıştır. 1945 yılına kadar telif ve tercüme olarak ayrıca yirmidörtten fazla ilmi eser yayınlanmıştır.

Atatürk Türk ocaklarının faaliyetini ve genel başkan Hamdullah Suphi'yi daima desteklemiş yurt gezilerinde mutlaka muallimler birliğine uğrayıp daha sonra Türk ocağını ziyaret ederek yöneticilerle görüşüp gençlerin çalışmalara katılmasını istemiştir. Ocağın yayınladığı Türk Yurdu dergisi sonuna kadar yüksek bir kültür seviyesini korumuştur. 1932 yılında Atatürk'ün direktifi üzerine halkevleri kurulmuştur.

Dârülfünûn'u yetersiz gören Atatürk 1933 reformuyla dünyanın en kuvvetli üniversitelerinden birinin kurulmasını gerçekleştirmiştir. Daha sonra Türk Dil ve Tarih Kurumlarının kurulmasını emretmiştir. 1936'da Ankara'da Dil ve Tarih Coğrafya-Fakültesi'ni kurdurarak yepyeni bir kuruluş halinde Ankara Üniversitesi'ni açtırmıştır.